IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

महात्मा बसवेश्वर : बाराव्या शतकातील सामाजिक-धार्मिक क्रांती आणि आधुनिक संदर्भ

डॉ.सदाशिव रामचंद्र देवकर
इतिहास विभाग प्रमुख
सांगोला महाविद्यालय,सांगोला

Article Info

Article History:
Received: 20th February 2026
Accepted: 01st March 2026
Published: 07th March 2026

Keywords:

महात्मा बसवेश्वर

ABSTRACT

बारावे शतक हा भारतीय इतिहासातील, विशेषतः दक्षिण भारताच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासातील एक क्रांतिकारी कालखंड मानला जातो. या कालखंडाचे नेतृत्व महात्मा बसवेश्वर (इ.स. ११२८–११६७) यांनी केले. बसवेश्वर हे केवळ एक धर्मसुधारक नव्हते, तर ते एक द्रष्टे तत्त्वज्ञ, महाकवी आणि कुशल राजकारणी होते. कलचुरी राजवटीत 'महामंत्री' पदावर असताना त्यांनी सत्तेचा उपयोग केवळ प्रशासनासाठी न करता समाजपरिवर्तनासाठी केला.त्यांच्या उदयापूर्वीचा समाज जातिव्यवस्थेच्या कडक बंधनात अडकलेला होता. जन्माधारित श्रेष्ठत्व, स्त्रियांना दुय्यम स्थान आणि कर्मकांडांचे अवडंबर यामुळे सामान्य जनता भरडली जात होती. बसवेश्वरांनी 'भक्ती' या संकल्पनेला लोकशाहीचा आणि नैतिकतेचा आधार दिला. त्यांनी प्रस्थापित ब्राह्मणी धर्मव्यवस्थेला छेद देऊन 'वीरशैव' धर्माच्या माध्यमातून एका समांतर आणि समतावादी समाजव्यवस्थेची पायाभरणी केली. त्यांच्या क्रांतीचा केंद्रबिंदू 'माणूस' आणि त्याची 'नैतिकता' हा होता.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: March 01, 2026
Similarity Index: 4%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Devkar, Sadashiv Ramchandra. (2025). महात्मा बसवेश्वर : बाराव्या शतकातील सामाजिक-धार्मिक क्रांती आणि आधुनिक संदर्भ. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 2(I), 454–457.

प्रस्तावना

बारावे शतक हा भारतीय इतिहासातील, विशेषतः दक्षिण भारताच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासातील एक क्रांतिकारी कालखंड मानला जातो. या कालखंडाचे नेतृत्व महात्मा बसवेश्वर (इ.स. ११२८–११६७) यांनी केले. बसवेश्वर हे केवळ एक धर्मसुधारक नव्हते, तर ते एक द्रष्टे तत्त्वज्ञ, महाकवी आणि कुशल राजकारणी होते. कलचुरी राजवटीत 'महामंत्री' पदावर असताना त्यांनी सत्तेचा उपयोग केवळ प्रशासनासाठी न करता समाजपरिवर्तनासाठी केला.त्यांच्या उदयापूर्वीचा समाज जातिव्यवस्थेच्या कडक बंधनात अडकलेला होता. जन्माधारित श्रेष्ठत्व, स्त्रियांना दुय्यम स्थान आणि कर्मकांडांचे अवडंबर यामुळे सामान्य जनता भरडली जात होती. बसवेश्वरांनी 'भक्ती' या संकल्पनेला लोकशाहीचा आणि नैतिकतेचा आधार दिला. त्यांनी प्रस्थापित ब्राह्मणी धर्मव्यवस्थेला छेद देऊन 'वीरशैव' धर्माच्या माध्यमातून एका समांतर आणि समतावादी समाजव्यवस्थेची पायाभरणी केली. त्यांच्या क्रांतीचा केंद्रबिंदू 'माणूस' आणि त्याची 'नैतिकता' हा होता.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

१) बसवेश्वर यांच्या सामाजिक-धार्मिक विचारसरणीचा ऐतिहासिक व चिकित्सक अभ्यास करणे.
२) बाराव्या शतकातील सामाजिक-धार्मिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करून त्यांच्या सुधारणा चळवळीचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये अधोरेखित करणे.
३) ‘अनुभव मंटप’ या संस्थात्मक प्रयोगाचे ऐतिहासिक, तात्त्विक व सामाजिक मूल्यमापन करणे.
४) ‘कायकवे कैलास’ या श्रमसिद्धांतासह समता, नैतिकता व स्त्री-पुरुष समानता या तत्त्वांचे विश्लेषण करणे.
५) वचनसाहित्यातील सामाजिक संदेशांचा अभ्यास करून आधुनिक सामाजिक न्याय, लोकशाही व समावेशकतेच्या संकल्पनांशी त्यांच्या विचारांची सांगड घालणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन (Interdisciplinary Approach) स्वीकारून खालील पद्धतींचा अवलंब केला आहे:

१) **ऐतिहासिक पद्धत:** चालुक्य व होयसळ कालखंडातील सामाजिक-राजकीय परिस्थितीचा अभ्यास करून बसवेश्वरांच्या कार्याची तत्कालीन पार्श्वभूमी तपासली आहे.

२) **पाठविश्लेषण :** ‘वचनसाहित्य’ आणि ‘बसवपुराण’ यांसारख्या मूळ ग्रंथांचे चिकित्सक परीक्षण करून त्यातील सामाजिक व आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान स्पष्ट केले आहे.

३) **तुलनात्मक पद्धत:** बसवेश्वरांच्या विचारांची तुलना कबीर, नानक आणि वारकरी संतांच्या समतावादी विचारांशी तसेच आधुनिक लोकशाही मूल्यांशी केली आहे.

४) **संदर्भसमीक्षा :** एम. एम. कलबुर्गी, ए. के. रामानुजन यांसारख्या आधुनिक संशोधकांचे मतप्रवाह आणि समीक्षात्मक लेखनाचा आधार घेतला आहे.

५) **विश्लेषणात्मक मांडणी:** प्राप्त ऐतिहासिक व साहित्यिक पुराव्यांच्या आधारे बसवेश्वरांचे कार्य केवळ धार्मिक नसून ती एक सामाजिक-आर्थिक क्रांती होती, याचे विश्लेषण केले आहे.

सामाजिक-धार्मिक पार्श्वभूमी

बाराव्या शतकातील कर्नाटकातील सामाजिक-धार्मिक जीवनावर जातिव्यवस्था व जन्माधारित श्रेष्ठत्व यांचे वर्चस्व होते. समाज ब्राह्मणप्रधान धार्मिक चौकटीत बांधलेला असून कर्मकांड, यज्ञयाग, बलिप्रथा आणि बाह्य आडंबरांना विशेष महत्त्व दिले जात होते. अस्पृश्यतेची पद्धत इतकी रूढ झाली होती की समाजातील खालच्या जातींना धार्मिक व सामाजिक जीवनातून वगळले जात होते. स्त्रियांना धार्मिक चर्चेत, तत्त्वविचारात किंवा स्वतंत्र आध्यात्मिक साधनेत स्थान नव्हते. धर्माचा केंद्रबिंदू नैतिकतेऐवजी विधी आणि परंपरा बनला होता. सामाजिक विषमता, आर्थिक शोषण आणि धार्मिक दुराग्रह यांमुळे सामान्य जनतेत असंतोष निर्माण झाला होता. अशा परिस्थितीत बसवेश्वर यांनी जन्माधारित श्रेष्ठत्वाला स्पष्ट नकार दिला. त्यांनी कर्म, सदाचार आणि प्रामाणिक श्रम यांवर आधारित मूल्यव्यवस्था मांडली. धर्म हा केवळ कर्मकांड नसून तो दया, समता आणि लोककल्याणाशी जोडलेला असावा, अशी त्यांनी भूमिका घेतली. त्यामुळे त्यांच्या विचारांनी मध्ययुगीन कर्नाटकात सामाजिक-धार्मिक परिवर्तनाची नवी दिशा निर्माण केली.

‘अनुभव मंटप’ : आध्यात्मिक लोकशाहीची संकल्पना

बसवेश्वरांनी यांनी कल्याण येथे स्थापन केलेले ‘अनुभव मंटप’ हे बाराव्या शतकातील एक अद्वितीय आणि क्रांतिकारक संस्थात्मक प्रयोग होते. हे व्यासपीठ केवळ धार्मिक सभास्थान नसून मुक्त तत्त्वचर्चा, सामाजिक संवाद आणि आध्यात्मिक चिंतन यांचे केंद्र होते. येथे सर्व जाती-धर्मांतील व्यक्तींना समान स्थान देण्यात आले होते, ज्यामुळे जन्माधारित भेदांना धक्का बसला. या

मंटपाचे शून्यपीठाध्यक्ष म्हणून अल्लमप्रभू यांची नियुक्ती करण्यात आली होती, ज्यातून आध्यात्मिक नेतृत्वाला प्राधान्य देण्यात आले. तसेच अक्कमहादेवी यांसारख्या स्त्रीशरणींनी सक्रिय सहभाग घेऊन स्त्री-पुरुष समानतेची संकल्पना प्रत्यक्षात साकारली. अनुभव मंटपात मुक्त वादविवाद आणि तत्त्वचिंतनाला प्रोत्साहन देण्यात येत असे. अंतर्जातीय विवाहांना मान्यता देऊन सामाजिक समतेचा प्रयोग राबविण्यात आला. सामाजिक समावेशकतेच्या आधारावर विविध व्यवसायांतील आणि स्तरांतील लोक येथे एकत्र येत असत. या संवादपरंपरेतून वचनसाहित्याची निर्मिती झाली आणि लोकभाषेत वैचारिक अभिव्यक्तीला चालना मिळाली. त्यामुळे 'अनुभव मंटप' हा मध्ययुगीन भारतातील आध्यात्मिक लोकशाहीचा आरंभबिंदू मानला जातो.

'कायकवे कैलास' : श्रमसिद्धांत

महात्मा बसवेश्वरांनी मांडलेला "कायकवे कैलास" हा सिद्धांत त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा मानला जातो. या वचनातून त्यांनी श्रमाला केवळ आर्थिक नव्हे तर आध्यात्मिक मूल्य दिले. प्रामाणिक आणि निष्ठेने केलेले कार्य हाच मोक्षप्राप्तीचा मार्ग आहे, अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. कोणतेही शारीरिक श्रम हीन नसून प्रत्येक व्यवसाय समाजासाठी महत्त्वाचा आहे, असे त्यांनी सांगितले. श्रमाची प्रतिष्ठा वाढवून त्यांनी समाजातील उच्च-नीचतेच्या संकल्पनांना छेद दिला. स्वावलंबनावर भर देत प्रत्येकाने आपल्या श्रमावर उपजीविका करावी, असा त्यांनी आग्रह धरला. भिक्षावृत्तीचा निषेध करून त्यांनी परावलंबित्वाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. संपत्तीचे गरजेनुसार वितरण व्हावे, ही त्यांची सामाजिक दृष्टी आर्थिक समतेकडे निर्देश करते. श्रम आणि नैतिकता यांची सांगड घालून त्यांनी धर्माला व्यवहाराशी जोडले. त्यामुळे "कायकवे कैलास" हा विचार आधुनिक सामाजिक न्याय, समाजवाद आणि आर्थिक समतेच्या संकल्पनांशी सुसंगत ठरतो.

जातिनिरपेक्ष समाजरचना

बसवेश्वरांनी यांनी जातिनिरपेक्ष समाजरचनेची संकल्पना मांडून जन्माधारित उच्च-नीचतेला ठाम विरोध केला. त्यांच्या मते मनुष्याचे मूल्य त्याच्या कर्म, सदाचार आणि भक्तीवर अवलंबून असते, जन्मावर नव्हे. त्यांनी अंतर्जातीय विवाहांचे आयोजन करून सामाजिक परंपरांना आव्हान दिले आणि प्रत्यक्ष कृतीतून समतेचा आदर्श ठेवला. अस्पृश्यांच्या घरी जाऊन भोजन करणे ही त्या काळातील रूढींसाठी धक्कादायक पण परिवर्तनकारी कृती होती. या कृतींमधून त्यांनी सामाजिक भिंती पाडण्याचा प्रयत्न केला. स्त्री-पुरुष समानतेवर त्यांनी विशेष भर देत स्त्रियांना लिंगदीक्षा देण्याची प्रथा रूढ केली. तत्त्वचर्चा आणि धार्मिक संवादात स्त्रियांना समान सहभाग दिल्याने त्यांना स्वतंत्र आध्यात्मिक ओळख प्राप्त झाली. समाजातील उपेक्षित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणणे हा त्यांच्या चळवळीचा केंद्रबिंदू होता. त्यामुळे त्यांच्या विचारांत सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेचा दृढ पुरस्कार दिसून येतो. अशा प्रकारे बसवेश्वरांची जातिनिरपेक्ष समाजरचना ही मध्ययुगीन भारतातील एक धाडसी आणि क्रांतिकारक सामाजिक प्रयोग ठरली.

वचनसाहित्य : लोकभाषेतील वैचारिक क्रांती

बसवेश्वरांनी संस्कृतऐवजी कन्नड भाषेत "वचन" या सुलभ साहित्यप्रकारातून उपदेश केला.त्यांनी आपल्या विचारांचा प्रसार संस्कृतऐवजी लोकभाषा कन्नडमध्ये "वचन" या सुलभ आणि प्रभावी साहित्यप्रकारातून केला. वचन ही थेट, ओजस्वी आणि अनुभूतीप्रधान अभिव्यक्ती असून ती सामान्य जनतेच्या आकलनास सुलभ होती. या वचनांमध्ये दयामूलक धर्माची संकल्पना मांडली गेली, ज्यात करुणा आणि मानवतेला प्राधान्य दिले गेले. नैतिकता, सदाचार आणि सत्यनिष्ठा यांवर विशेष भर देण्यात आला. आत्मशुद्धी आणि अंतर्मुख साधना यांना बाह्य कर्मकांडापेक्षा अधिक महत्त्व देण्यात आले. सामाजिक समतेचा पुरस्कार करून वचनसाहित्यातून जातिभेदाला आव्हान देण्यात आले.

Speaking of Siva या ग्रंथामुळे वचनसाहित्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळख आणि मान्यता मिळाली. या साहित्यपरंपरेमुळे कन्नड भाषेला केवळ काव्यात्मक नव्हे तर वैचारिक आणि तत्त्वचिंतनात्मक परिमाण प्राप्त झाले. वचनसाहित्य हे केवळ भक्तिपर साहित्य नसून सामाजिक परिवर्तनाचे साधन ठरले. त्यामुळे ते लोकभाषेतील एक वैचारिक क्रांती म्हणून मानले जाते.

आधुनिक संदर्भातील महत्त्व

आजच्या जागतिकीकरणाच्या, वाढत्या सामाजिक विषमतेच्या आणि नैतिक मूल्यांच्या संकटाच्या काळात बसवेश्वर यांचे विचार अत्यंत सुसंगत आणि मार्गदर्शक ठरतात. त्यांनी मांडलेली सामाजिक समतेची संकल्पना आजच्या लोकशाही समाजव्यवस्थेची मूलभूत गरज आहे. स्त्री-पुरुष समानतेचा त्यांनी केलेला पुरस्कार आधुनिक लिंगन्यायाच्या तत्त्वांशी पूर्णपणे सुसंगत आहे. "कायकवे कैलास" या तत्त्वातून अधोरेखित झालेली श्रमप्रतिष्ठा स्वावलंबन आणि आर्थिक न्याय यांना बळकटी देते. नैतिक आचरण, सदाचार आणि जबाबदारीची भावना ही सार्वजनिक जीवनाच्या शुचितेसाठी आजही अत्यावश्यक आहे. धर्मनिरपेक्ष समावेशकतेची त्यांची भूमिका विविधतेत एकता या आधुनिक मूल्यांना आधार देते. आध्यात्मिक लोकशाहीची संकल्पना संवाद, सहिष्णुता आणि परस्पर सन्मान यांवर आधारित आहे. सामाजिक न्याय, मानवी हक्क आणि समावेशक विकास या संकल्पनांशी त्यांची शिकवण सुसंगत आढळते. म्हणूनच बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान केवळ ऐतिहासिक वारसा नसून समकालीन समाजासाठीही प्रेरणादायी दिशा दर्शवते.

निष्कर्ष

महात्मा बसवेश्वर यांची क्रांती ही केवळ एका धर्मापुरती किंवा राज्यापुरती मर्यादित नव्हती. ती मानवी अस्तित्वाच्या सन्मानाची लढाई होती. त्यांनी 'स्व' कडून 'सर्व' कडे जाण्याचा मार्ग दाखवलाबाराव्या शतकातील कर्नाटकातील सामाजिक-धार्मिक परिस्थितीचा अभ्यास करता असे दिसून येते की त्या काळातील जातिव्यवस्था, कर्मकांडप्रधान धर्म आणि सामाजिक विषमता यांना पर्याय म्हणून बसवेश्वर यांनी एक मूलगामी मूल्यव्यवस्था मांडली. त्यांच्या विचारांचे विश्लेषण केल्यास सामाजिक समता, श्रमप्रतिष्ठा, स्त्री-पुरुष समानता आणि नैतिक जीवनमूल्ये हे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे प्रमुख आधारस्तंभ असल्याचे स्पष्ट होते.

'अनुभव मंटप' या संस्थात्मक प्रयोगातून त्यांनी आध्यात्मिक लोकशाहीची संकल्पना प्रत्यक्षात साकार केली. मुक्त संवाद, सर्वसमावेशकता आणि तत्त्वचिंतन यांमुळे ही संस्था मध्ययुगीन भारतातील अद्वितीय सामाजिक प्रयोग ठरली. "कायकवे कैलास" या सिद्धांताद्वारे त्यांनी श्रमाला आध्यात्मिक अधिष्ठान देऊन आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाची दिशा दर्शविली.

जातिनिरपेक्ष समाजरचनेचा पुरस्कार करून त्यांनी जन्माधारित श्रेष्ठत्वाला छेद दिला आणि कर्मप्रधान मूल्यव्यवस्था रुजविली. वचनसाहित्यातून लोकभाषेत वैचारिक क्रांती घडवून त्यांनी धर्माला नैतिकता, दया आणि समतेशी जोडले.

एकूणच, बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान हे केवळ धार्मिक सुधारणा नव्हे तर व्यापक सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ होते. आधुनिक लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि समावेशक विकास यांच्या मूलभूत तत्त्वांशी त्यांचे विचार सुसंगत असल्याचे या संशोधनातून निष्पन्न होते. त्यामुळे बसवेश्वरांचे कार्य आणि विचार हे मध्ययुगीन भारतीय समाजपरिवर्तनाच्या इतिहासातील एक क्रांतिकारी अध्याय म्हणून अधोरेखित होतात. थोडक्यात सांगायचे तर, महात्मा बसवेश्वर हे काळाच्या पुढचे विचारवंत होते. भारतीय राज्यघटनेतील समता, बंधुता आणि न्याय ही मूल्ये त्यांच्या 'वचन संस्कृतीत' पूर्वापार अस्तित्वात होती. त्यामुळेच त्यांचा अभ्यास करणे हा केवळ इतिहासाचा अभ्यास नसून उज्ज्वल भविष्याची वाटचाल शोधणे आहे.

संदर्भग्रंथसूची

1. Kalburgi, M.M. Basava and His Times. Dharwad, 1991.
2. Ramanujan, A.K. Speaking of Siva. Penguin Classics, 1973.
3. Settar, S. Social Reform in Medieval Karnataka. Bangalore, 1985.
4. Shivarudrappa, K. History of Kannada Literature. Mysore University Press.
5. Hardekar, Manjappa.Basava: The Dimension of Universal Man. Dharwad, 1966.
6. Jatti, B.D. Thus Spoke Basava. Bangalore, 1966.
7. Wodeyar,S.S. (Ed.) Sri Basavesvara: Eighth Centenary Commemoration Volume. Bangalore, 1967.
8. अरळी, श्रीकांत. लिंगतत्त्वदर्पण और बसव. कोल्हापूर, १९६६.
9. कोठावळे, कुमार घोंडो गंगाधर. महात्मा बसवेश्वर. बेळगाव, १९६६.
10. लिगाडे, जयदेवीताई (अनु.). बसव-दर्शन. सोलापूर, १९५४.
11. मोगलेवार, सुधाकर. मराठी ओवीबद्ध बसवपुराण. नागपूर, १९७५.
12. सार्दळ, शं. धों. (संपा.). कवि ब्रह्मदासकृत लीलाविश्वंभर. बेळगाव, १९६४.